

SYNOPSIS

મહાનિબંધનો સારાંશ

‘ મેઘાણી : લોકસાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક ’

પ્રકરણ-૧ : મેઘાણીજીવન: લોકસાહિત્યના અનુસંધાનમાં

મેઘાણીની જન્મ તારીખ અને જન્મ સ્થળનો વિવાદ - મેઘાણી અટકની વ્યુત્પત્તિ - મેઘાણીએ જુદે જુદે સ્થળે પ્રાપ્ત કરેલું શિક્ષણ - એમનો કુલસંસ્કાર - અંતરના ગોવાળનો સાદ ઓળખ્યો અને વતનમાં રોપાવાનો કરેલો નિર્ણય - કલકત્તા-નિવાસ દરમ્યાન બંગાળી ભાષા, સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનું વ્યાપન - ૧૯૨૨ માં મેઘાણીનો ‘સો રાજૂ’ કાર્યાલય, રાણપુરમાં પ્રવેશ - ૨૭ વર્ષની લેખન કારકિર્દી-ધરતીપ્રેમ કવિનું સૌથી આગળ તરી આવતું લક્ષણ - મેઘાણીને લોકસાહિત્યનું ધેલું લગાડનાર હડાળાના દરબારશ્રી વાજસૂર વાળા - પહેલી લોકકથા ‘ઉમા’ ઉદ્દે ‘દરિયાપીરની દીકરી’ વાજસૂર વાળાએ ૧૯૨૧-૨૨ માં સંભળાવી - પહેલું ગીત ‘દીવડો ઝાંખો બળે’ કલકત્તામાં લખાયું - બુલદ કંઠ અને ભૂમિલતાની છાપ - માનવીના મનની પરખ, ‘છેલ્લો કટોરો’ કાવ્યમાં ગાંધીજીની મનોવેદનાનું કવિએ ઝીલેલું પ્રતિબિંબ - મેઘાણીના માનસ-પડતરમાં (૧) બાળપણના સંસ્કારો, ખૂંદલા પ્રદેશો (૨) બંગાળી સાહિત્ય, લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ અને (૩) મિત્રમંડળનો સાહિત્યવારસો મહત્વની પરિબળો - ૧૯૨૧ માં લેખન પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ - ૧૯૨૩ માં લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનનો પ્રારંભ - મેઘાણીના લેખનનો આરંભ ત્રિવિધ પરિબળોથી થયો: (૧) બંગાળી, ગુજરાતી લોકસાહિત્યના સંપાદકોનો

અભ્યાસ (૨) દક્ષિણાર્જન મિત્રમજમુદાર અને વાજસુર વાળાએ લગાડેલો લોકસાહિત્યનો નાદ અને (૩) મિત્રમંડળને કારણે લોકજીવનમાં રસ - ૧૯૨૨ માં સૌ પ્રથમ પુસ્તક "કુરબાનીની કથાઓ" પ્રગટ થયું - હિંદ યારણ સંમેલનમાં યારણોના દિલ જીતી લીધા અને એકરાર કર્યો : " હું તો યારણોનો ટપાલી છું" - ૧૯૨૩ માં લોકસાહિત્ય-વિષયક સૌ પ્રથમ પુસ્તક "ડોશીમાની વાતો" પ્રગટ થયું - તા. ૮-૩-૧૯૪૭ ના રોજ અલવિદા.

પ્રકરણ - ૨ : લોકવિદ્યા (Folk-lore) અને લોકસાહિત્ય (Folk Literature) ની વિભાવના

લોકસાહિત્યમાં પરિભાષાની બાબતમાં એકવાક્યતાનો અભાવ-હિન્દીમાં Folklore નો પર્યાય 'લોકવાર્તા' - ગુજરાતીમાં Folktale નો પર્યાય 'લોકવાર્તા' - ગુજરાતીમાં Folklore ને 'લોકવિદ્યા' કે 'લોકશાસ્ત્ર' સંજ્ઞા આપવી જોઈએ - ૧૯૪૬ માં વિલિયમ જે. થોમસે 'Folklore' શબ્દનો સૌ પ્રથમ પ્રયોગ કર્યો - મરાઠીમાં Folklore એટલે 'લોકસાહિત્ય' - કેપના મતાનુસાર Folklore શબ્દનો બે અર્થમાં પ્રયોગ : (૧) લોકોની અલિખિત પરંપરાઓની સામગ્રી (૨) એવું વિજ્ઞાન, જે આ સામગ્રીનું અધ્યયન કરવા ઈચ્છે છે - લોકવાર્તા એ લોકસાહિત્યનું અંગ છે, અને લોકસાહિત્ય એ લોકવિદ્યાનું અંગ છે - લોકવિદ્યામાં લોકસાહિત્ય, લોકચિત્ર, લોકશિલ્પ, લોકનૃત્ય, લોકસંગીત, લોકકારીગરી આદિનો સમાવેશ થાય છે - ૧૯૭૨ માં ક.બ. નામના પારસી સંશોધકે Folklore શબ્દ 'ગુજરાત કાઠિયાવાડ દેશની વારતા ભાગ-૧' માં પ્રયોજ્યો -

‘લોકસાહિત્ય’ શબ્દનો રણજિતરામ મહેતા સંપાદિત ‘લોકગીત’
 (૧૯૨૨) પુસ્તકમાં પ્રયોગ થયો - લોકસાહિત્યના સ્વરૂપવટન
 (Morphology) નો વિચાર- ‘લોક’ શબ્દના બે પ્રચલિત અર્થ :
 (૧) ઈલલોક, પરલોક, ત્રિલોક વગેરે (૨) જનસામાન્ય - ‘લોક’
 એ ‘સાહિત્ય’ સંજ્ઞાને લાગેલું વિશેષણ છે - લોકસાહિત્ય એટલે શું ? -
 લોકવાર્તા કથાસાહિત્યનો પિતા અને લોકગીત કવિતાની માતા છે -
 લોકસાહિત્ય અલણ, અલ્પશિક્ષિત પ્રજાનું ગ્રામસાહિત્ય છે, પણ ગ્રામ્ય
 સાહિત્ય નથી - લોકસાહિત્યનું વર્ગીકરણ (અ) લોકગીત (બ) રાસડો
 (વેલેડ), તેના પેટા પ્રકારો (૧) પરંપરાગત રાસડો (૨) ચારણ
 રાસડો (૩) પ્રકાશિત રાસડો (૪) સાહિત્યિક રાસડો (ક)
 લોકકથા - તેના પેટાપ્રકારો-(૧) પરીકથા (૨) પ્રેમકથા (૩)
 વીરકથા (૪) દંતકથા (૫) પૌરાણિક કથા (૬) પ્રાણિકથા (૭)
 હાસ્યરસિક દુયકા (૮) વ્રતકથા (૯) લોકનાટ્ય.

પ્રકરણ-૩: મેઘાણી : લોકસાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક

૧૯૨૨ માં ‘સીટ્ટેજી’માં ‘ચાપરાજ વાળો’, ‘ભોળો કાત્યાળ’,
 ‘આહીરની ઉદારતા’ અને ‘પ્રબળ પાપનું પરિણામ’ એ ચાર લોકકથા
 પ્રગટ થઈ - એ જ વર્ષે ‘ડોશીમાની વાલો’ પ્રગટ થયું - અન્ય ભગિની
 ભાષા બંગાળી, પંજાબી, હિન્દી વગેરેમાં લોકસાહિત્યનું ખેડાણ -
 ગુજરાતીમાં મેઘાણી પહેલાં લોકસાહિત્યનું ખેડાણ - સંશોધન-સંપાદનનું
 સ્વરૂપ - લોકસાહિત્યનું વૈજ્ઞાનિક સંપાદન - સંશોધક, સંગ્રાહક અને
 સંપાદક સંજ્ઞાની અર્થ સ્થાયા - લોકસાહિત્યના સંશોધક મેઘાણી -
 મેઘાણીમાં સંશોધક, સંગ્રાહક અને સંપાદક, એમ ત્રિવિધ પ્રતિભાનો

સુભગ સમન્વય - લોકસાહિત્ય પ્રત્યેની સૂગ - નરસિંહરાવ, મુનશીનો અભિપ્રાય - મેઘાણીએ કરેલું લોકસાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન - મેઘાણીએ આપેલું લોકગીતોનું વર્ગીકરણ : (૧) દાપત્યજીવન (૨) કુટુંબ સંસાર (૩) ઇતિહાસ (૪) રમકડાં (૫) બાળગીતો, હાલરડાં (૬) ક્ષાન-ગોપી (૭) રસગીતો (૮) વિનોદગીતો (૯) નવરાત્રિના જોડકણાં (૧૦) કથાગીતો (૧૧) સંસારચિત્રો (૧૨) ઋતુગીતો (૧૩) કબીડાંની ગીતો (૧૪) દિયેર-ભોજાઈની ગીતો (૧૫) ઇશ્કમસ્તીની ગીતો (૧૬) મુસલમાની રાસડાં (૧૭) રમતરાસડાં (૧૮) જ્ઞાનગીતો વગેરે - શક્ય તેટલા પાઠાલરો નોંધવાની રીતિ-મેઘાણીનો અભિગમ કૌતુહલક્ષી છે, વૈજ્ઞાનિક નથી - લોકસાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન એ મેઘાણીનું જીવનકાર્ય હતું.

પ્રકરણ-૪: મેઘાણી : લોકકથાના સંપાદક

ગુજરાતીમાં Folktale ના એ પર્યાય : (૧) “લોકવાર્તા” અને (૨) “લોકકથા” - હિન્દીમાં “લોકકથા” અને “લોકકહાની” - લોકકથાનું મુખ્ય લક્ષણ Story Element છે - મેઘાણીએ લોકકથાના સોળ પુસ્તકોનું સંપાદન કર્યું છે - લોકકથાના સંપાદનની એક આડપેદાશ તે નવલિકા અને નવલકથાનું સર્જન - લોકકથામાં તળપદી લોકબોલીનો બળકટ પ્રયોગ - ગદ્યાત્મક લોકસાહિત્યનું વર્ગીકરણ : (૧) દંતકથાઓ, કથાવાર્તાઓ, ધર્મકથાઓ (Legends and Myth) (૨) જીવનકથાઓ અથવા વૃત્તાંતો (૩) અનુષ્ઠાન કે વ્રતકથાઓ (Ritual Stories) (૪) ગીતકથાઓ, રાસડાં, ગરબા, ગરબી, લોકકથાઓ (૫) ઇતિહાસ-કથાઓ, સ્થાનિક ઇતિહાસકથાઓ (૬) પરીકથાઓ (Fairy Tales) (૭) રૂપકકથાઓ (૮) ઓઠાંઓ કે દૃષ્ટાંતકથાઓ (૯) વિનોદ કે

મનોરંજન માટેની લોકકથાઓ - Myth એટલે શું ? - દત્તકથા એટલે શું ?
 પ્રો. ઝુન્ડાના મતે લોકવિદ્યાના પ્રકારો: (૧) શાબ્દિક લોકવિદ્યા
 (Verbal Folklore) (૨) અંશત: શાબ્દિક લોકવિદ્યા
 (Partly Verbal Folklore) અને (૩) અશાબ્દિક લોકવિદ્યા (Non-
 -Verbal Folklore) - શાબ્દિક લોકવિદ્યામાં (૧) લોકવાણી (૨) કહેવતો,
 ભડલી વાક્યો (૩) ઉખાણા, કોચડાઓ (૪) ખાચણા (૫) પુરાણ-
 કથાઓ, દત્તકથાઓ (૬) લોકકથાઓ (૭) લોકગીતો (૮) રાસડા
 (Ballads) નો સમાવેશ થાય છે - અંશત: શાબ્દિક લોકવિદ્યામાં
 (૧) વહેમો, માન્યતાઓ (૨) રીતરિવાજો, તહેવારો (૩) લોક-
 નૃત્યો, લોકનાટ્યો (૪) લોકરમતોનો સમાવેશ થાય છે - અશાબ્દિક
 લોકવિદ્યામાં (૧) લોક-ચેષ્ટાઓ, હાવભાવો (૨) લોકસંગીત
 (૩) લોકસ્થાપત્ય, લોકહસ્તકલા, લોકકલા (૪) લોકપોશાક અને
 લોકભોજનનો સમાવેશ થાય છે.

લોકકથા એટલે શું ? - લોકકથાના ધડતરમાં "મોટિક"નો
 કાળો - લોકસાહિત્યના ધટકતત્ત્વો: (૧) કંઠસ્થ સાહિત્ય (૨)
 વારસાગત સાહિત્ય (૩) વિવિધ પાઠાતરો (Versions) (૪)
 અજ્ઞાત સર્જક (૫) સૂત્રાવલિઓનું નિરૂપણ.

ડૉ. સત્યેન્દ્રના મતે લોકકથાનું વિભાગીકરણ :

- (૧) ગાથાઓ (૨) પંચતંત્ર સંબંધી કથાઓ (પશુ-પક્ષી-વિષયક)
 (૩) પરીકથાઓ (૪) વિક્રમકથાઓ (Adventures) (૫) નિરીક્ષણ-
 ગર્ભિત કથાઓ (૬) સાધુપીરોની કથાઓ (Hageological)
 (૭) કારણ નિર્દેશક કથાઓ (Aeteological) (૮) બાલકથાઓ.

“મોટિક” ની શાસ્ત્રીય અર્થા સૌ પ્રથમ સ્ટીથ થોમ્સને કરી-
હિ-દીમા ડૉ. સા વિદ્વી સરીને કરી - મેધાણીએ “મોટિક” માટે
“કરામત” શબ્દ આપ્યો - “મોટિક” માટે એના બધા અર્થો અને
મર્મો સમજાવે તેવો પર્યાય ન મળે ત્યાં સુધી એને “મોટિક” કહીને
જ ઓળખાવવું રહ્યું.

લોકકથાનું અધ્યયન - લોકકથાનું પ્રાણભૂત તત્ત્વ લયાન્વિત
ગદ્ય-મેધાણી દ્વારા સંપાદિત કેટલીક લોકકથાની કૃતિલક્ષી સમીક્ષા.

પ્રકરણ-૫: મેધાણી : લોકગીતોના સંપાદક

લોકજીવનમાંથી મેધાણીને લોકગીતોનો નાદ લાગ્યો - ક્ષેત્રની
દૃષ્ટિએ લોકગીતોનું વર્ગીકરણ : (૧) નગરની લોકગીતો (૨) ગામડાની
લોકગીતો (૩) જંગલની લોકગીતો - પ્રકૃતિભેદથી લોકગીતોનું વર્ગી-
કરણ : (અ) ગેય લોકગીત (બ) પાઠ્ય લોકગીત - પંડિત રામનરેશ
ત્રિપાઠીએ ગ્રામગીતોના ૧૧ પ્રકાર ગણાવ્યા છે - સૂર્યકરણ પારીકે
લોકગીતોના ૨૬ પ્રકાર ગણાવ્યા છે - લોકગીતોનું વિષય દૃષ્ટિએ
વર્ગીકરણ : (૧) સંસ્કારગીતો (૨) જન્મગીતો (૩) લગ્નગીતો
(૪) વિરહગીતો (૫) મૃત્યુગીતો (૬) કાર્યલક્ષી ગીતો (૭) ઋતુગીતો
(૮) ઉત્સવગીતો (૯) જાતિગીતો (૧૦) ક્રીડાગીતો (૧૧) ભક્તિ-
ગીતો - રાસડાની ઉત્પત્તિ વિશેના ત્રણ વાદ : (૧) લોકનિર્મિતિવાદ
(૨) વ્યક્તિનિર્મિતિવાદ (૩) વિકાસવાદ - એ.બી. ગમિયરે રાસડાની
દસ લક્ષણો ગણાવ્યા છે - ડૉ. કર્ણ રાજશેષગિરિરાવે રાસડાની સાત
લક્ષણો ગણાવ્યા છે - મેધાણીએ “રઢિયાળી રાત-ર”માં “વેલેડ” માટે
“રાસડો” શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે - સલોખો વેલેડનો એક પ્રકાર છે.

“રઠિયાળી રાત-રજમા લોકગીતોનું વિભાગીકરણ:

- (૧) રાસગીતો (૨) રમત-રાસડા (૩) કાન-ગોલી (૪) ઋતુગીતો
(૫) જ્ઞાનગીતો (૬) રમકડાં (૭) ઇતિહાસગીતો (૮) ગીતકથાઓ
(૯) નવરાત્રિના જોડકણા - ઇતિહાસગીતો એ પણ બેલેડનો જ એક પ્રકાર છે.

“હાલરડા”ની ત્રીજી આવૃત્તિમાં હાલરડા ન કહી શકાય તેવા પંચ ગીતો બાદ કરી નવા શુદ્ધ હાલરડા ઉમેર્યા છે.

“લોકસાહિત્યમાં ઋતુગીતો”માં ઋતુગીતોના પ્રકાર :

- (૧) દોહા-સોરઠા (૨) ગરબા-ગીતો (૩) ચારણી ઋતુગીતો.

“સોરઠી સતવાણી”ના ભજનોને કવિવાર મૂક્યા નથી, વિષયવાર મૂક્યા છે - વિષયવાર વિભાગીકરણ : (૧) ઘણી અને ધરતી (૨) ભકિતનો માર્ગ (૩) નવધા ભકિત (૪) સતગુરુ (૫) માનવ અવતાર (૬) પ્રેમલક્ષણા ભકિત.

પ્રકરણ-૬: લોકસાહિત્ય વિશે મેધાણીની વિવેચના

મેધાણીએ લોકસાહિત્યની સ્વરૂપગત પૂર્વભૂમિકા બાંધતા “લોક” અને “સાહિત્ય” એ બે શબ્દની મીમાંસા કરી છે. લોકસાહિત્યની દિશામાં આગળ વધવા ઇચ્છનાર માટે દિશાસૂચન પૂરું પાડ્યું છે.

“લોકસાહિત્ય : પગદંડીનો પંથ”માં લોકસાહિત્યની કેડી અને રાજમાર્ગની તુલના - મેધાણીની અભ્યાસ પરાયણતાની પ્રતીતિ.

“ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય”માં યુરોપી ચારણ પરંપરાની વિગતપ્રચુર સમીક્ષા - “ડિંગલ”ની વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાખ્યાબંધી - દુહાની શક્યતાઓ અને શક્તિનું માપ કાઢી બતાવ્યું છે. દુહાના સંપાદનમાં મેધાણીનો ચીવટ રાખવાનો આગ્રહ - ચારણી ગદ્યની શક્તિનું સદેખટાત મૂલ્યાંકન.

“લોકસાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ ખંડ ૧-૨”માં વિવિધ ગ્રંથોના પ્રવેશકોનું સંકલન - લોકસાહિત્યને ધડનારાં પરિબળો - “લોકગીતોની બાંધણી” પ્રકરણમાં રાસડાની વિવિધ જાતો : (૧) કથાગીતો (૨) ભૂમિગીતો (૩) ઋતુગીતો (૪) બાલગીતો (૫) સંસારચિત્રો (૬) મર્મગીતો - વિષયદૈષ્ટિએ કથાગીતોના ત્રણ પ્રકાર (૧) ઐતિહાસિક કથાગીતો (૨) કૌટુંબિક કથાગીતો (૩) પ્રાગૈતિહાસિક કાળની કથા કહેતા કથાગીતો - આ ત્રણે પ્રકારના કથાગીતો યુરોપના લોકસાહિત્યમાંથી મળે છે - મેધાણીએ વેલેડના પંચ લક્ષણો તારવ્યા છે - તેમણે “રાણકદેવડી”નું દેખડાત લઈ પૃથકકરણ આપ્યું છે - ભડલી વાક્યો ઋતુગીતોનો એક પ્રકાર - બહારવટિયાના પ્રકારો (૧) ગરાસદારો (૨) પરોપકારપ્રેરિત બહારવટિયા (૩) અંગત વેર લેનારા બહારવટિયા (૪) ચોર-લૂટારા - તેમની કામગીરીની આલોચના.